

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ γνωστὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς πού μᾶς δίνουν συγκεκριμένες πληροφορίες γιά τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοτοκόπουλου προτοῦ πάει στὴν Ἰσπανία. Εἶναι λοιπὸν καλοδεχούμενο κάθε καινούργιο κείμενο πὸν παρέχει ἔστω καὶ ἀμυδρὰ στοιχεῖα κάποιας αὐθεντικότητας. Αὐτὸ πὸν ἐκδίδω σήμερα, ἕνας σύντομος «βίος» τοῦ Θεοτοκόπουλου τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, παρέχει περσότερ' ἀπὸ ἕνα στοιχεῖα, ὅμως ἡ ἀξία του ἔγκειται κυρίως στὸ ὅτι προέρχεται ἀπὸ πρόσωπο πὸν ἐγνώρισε ἀνθρώπους πὸν εἶχαν ἔλθει σ' ἐπαφή μὲ τὸν νέο Κρητικὸ ζωγράφο στὴ Ρώμη. Ὅσο ἀνεξέλεγκτες κι ἂν εἶναι μερικὲς ἀπὸ τίς πληροφορίες του, κι ἂς μὴν προέρχονται μὲ τὴ στενὴ ἔννοια ἀπὸ πρῶτο χέρι, εἶναι πολύτιμες ἀχτίδες στὸ σκότος πὸν καλύπτει πάντα τὴν περίοδο ἐκείνη τοῦ Θεοτοκόπουλου.

Ὁ Giulio Cesare Mancini ἦτανε γιαντρός γεννημένος στὴ Σιένα τὸ 1558. Πέθανε στὴ Ρώμη, ἔπυ εἶχεν ἐγκατασταθεῖ, τὸ 1630. Ἐχτός ἀπὸ τὸ ἐπάγγελμά του, πὸν φαίνεται νὰ ἐξάσκησε μ' ἱκανότητα ἀρετὴ ὥστε νὰ γίνεῖ προσωπικὸς γιαντρός τοῦ Πάπα, εἶχε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιά τὴν τέχνη καὶ τοὺς καλλιτέχνες, κι ἰδιαίτερα τὴ ζωγραφικὴ, πὸν τὸν ὤθησε νὰ συγγράψει διάφορα ἔργα πολὺ χρήσιμα γιά τίς γνώσεις μας τῆς ἐποχῆς του: ἕναν ὁδηγὸ τῶν ἔργων τέχνης πὸν βρίσκονταν στὴ Ρώμη στὰ χρόνια του, ἕνα ἐγχειρίδιο (*trattato*) πάνω στὶς ἀρχές καὶ τὴν ἱστορία τῆς ζωγραφικῆς, καὶ μιὰ συλλογὴ βίων παλιότερων καὶ συγχρόνων του ζωγράφων. Τούτη ἐπιγράφεται «*Μερικοί στοχασμοὶ γύρω στὰ ὅσα ἔχει γράψει κάποιος συγγραφέας' πάνω στὸ θέμα τῆς Ζωγραφικῆς, μαζί μ' ἄλλους στοχασμοὺς γύρω ἀπὸ ζωγραφιὲς καὶ ζωγράφους πὸν δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνουιν οὔτε νὰ γνωθοῦιν ἀπὸ ὄσους ἔγραψαν πρὶν ἀπὸ τὸν παρόντα χρόνον*». Ὁ κοινὸς παρονομαστῆς πὸν διέπει τὴ συλλογὴ μοιάζει νὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Μαντσίνι καὶ τὴν περιοχή της, ἢ κάποια σχέση μὲ τὴ Σιένα καὶ τοὺς Σιενέζους.

Ἡ συλλογὴ εἶναι γνωστὴ μόνο σὲ χειρόγραφα, ἀπὸ ὅπυ ἔχουν δημοσιευθεῖ μεμονωμένα τρεῖς - τέσσερις βίοι συγκεκριμένων ζωγράφων. Τὰ δυὸ παλιότερα καὶ κυριότερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα βρίσκονται στὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Φλωρεντίας¹ καὶ στὴ Μαρκεσιανὴ τῆς Βενετίας². Ἀπὸ τὸ δεύτερο τοῦτο εἶναι ἀντιγραμμένο, κατὰ τὸν Mahon³ τὸ χειρόγραφο πὸν βρίσκειται σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο⁴. Χρονολό-

γηση ακριβής των χειρογράφων δεν έχει γίνει ακόμα. Χρόνια τώρα ετοιμάζεται μια πλήρης μελέτη των που δεν έχει δημοσιευθεί. Από εσωτερικά όμως στοιχεία πρόχειρα διαπιστωμένα φαίνεται πως τα δυο βασικά χειρόγραφα γράφηκαν λίγο πριν από τα μέσα του 1621, με πρόσθετες σημειώσεις στο περιθώριο, μερικές του ίδιου του Μαντσίνι, που φτάνουν ως το 1624. Το χειρόγραφο του Βρεταννικού Μουσείου ενσωματώνει τις σημειώσεις αυτές στο κύριο κείμενο· πρέπει λοιπόν να χρονολογηθεί λίγο μετά το 1624.

Ο βίος του Θεοτοκόπουλου που εκδίδεται παρακάτω δημοσιεύεται πρώτη φορά από το χειρόγραφο του Βρεταννικού Μουσείου. Προηγούμενα έχει εκδοθεί από το χειρόγραφο της Μαρκιανής το 1914⁸, κι από ένα αντίγραφο τούτου, λιγότερο άρτιο, στο Βατικανό⁹, το 1927¹⁰. Ουσιώδεις παραλλαγές ανάμεσα στα τρία χειρόγραφα δε μοιάζουν να υπάρχουν, από σύγκριση τουλάχιστο με τα δυο τυπωμένα. Όμως επειδή τούτα είναι σήμερα δυσεύρετα, προπαντός στην Ελλάδα, έχει, νομίζω, τη χρησιμότητά της η παρουσίαση ή σημερινή ενός κειμένου που έχει μάλιστα άμεση και έγγυτατη χρονικά την προέλευσή του από το αυθεντικότερο και πληρέστερο χειρόγραφο της Μαρκιανής, κι αντιγράφηκε 10 με 15 μόλις χρόνια από το θάνατο του Θεοτοκόπουλου.

Από τον δημοσιευόμενο βίο, καθώς κι από τα δυο, ανέκδοτα κι αυτά, αποσπάσματα, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τον Θεοτοκόπουλο, άλλα έντελως καινούργια, δηλαδή γνωστά μόνο από τούτη την πηγή, κι άλλα επιβεβαιωτικά όρισμένων που γνωρίζουμε από το κυριότερο άλλο σύγχρονο κείμενο για τον Θεοτοκόπουλο, την περίφημη επιστολή του Giulio Clovio της 16 Νοεμβρίου 1570¹⁰ που αναγγέλλει την άφιξη του ζωγράφου στη Ρώμη.

Στα καινούργια στοιχεία κατατάσσονται :

1. Το επεισόδιο γύρω από την «Τελευταία Κρίση» του Μιχαήλ Άγγελου. Άσχετα από την αυθεντικότητά του, δείχνει πως η περηφάνεια και η αυτοπεποίθηση που τόσο συχνά εμφανίζουν τα Ισπανικά ντοκουμέντα σαν από τα κύρια χαρακτηριστικά του Θεοτοκόπουλου, καθώς και μια ξεκαθαρισμένη γνώμη, μάλλον επιφυλαχτική, για τις ζωγραφικές επιτεύξεις του Μπουοναρότσι, ήταν σχηματισμένα και ανεπτυγμένα από πολύ νωρίς. Αν το επεισόδιο δεν αποτέλεσε την πραγματική, ή τη μόνη, αίτία της αναχώρησής του στην Ισπανία, όπως το παρουσιάζει ο Μαντσίνι, πάντως θά έδωσε λαβή σ' εύκολες επιθέσεις εναντίον του, κρίνοντας απ' όσα είναι γνωστά για τον αλύπητο συναγωνισμό, τις ζηλοφθονίες και τις ραδιουργίες των ζωγράφων στη Ρώμη, που ακριβώς τα χρόνια εκείνα έφταναν στ' αποκορύφωμά τους.

2. Το γεγονός πως ο Θεοτοκόπουλος είχε κιόλας στη Ρώμη νεότε-

ρος από 35 χρονών, Ξναν τουλάχιστο μαθητή, τὸν Λατάνσιο Μπονάστρι.

3. Τὸ γεγονός πὺς εἶχεν ἀποχτήσει κιόλας ἀρκετὴ φήμη ὄχι μόνο γὰρ νὰ περιγράφεται σὰν «ἀνάμεσα στοὺς καλύτερους τοῦ αἰῶνα», ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἀπαριθμεῖ ὁ Μαντσίνι, σὲ βίον ἄλλου ζωγράφου, σὰν Ξναν ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἦλθεν ὁ Καζολάνι¹¹ νὰ σπουδάσει τὰ ἔργα τους, μαζί μὲ τὸν Ραφαήλ καὶ μὲ σεβαστοὺς στίς μέρες τους, μεγαλύτερους δὲ ἀπὸ τὸν Θεοτοκόπουλο ζωγράφους ὅπως τὸν Μουτσιάνο¹², τὸν Θαδδαῖο Τσούκαρο¹³, τὸν Σερμονέτα¹⁴.

4. Τὰ δυὸ κενὰ ποὺ ἐμφανίζει τὸ χειρόγραφο στὸν τίτλο καὶ στὴ δεύτερη γραμμὴ, δείχνουν πὺς ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἦτανε πολὺ δύσκολο στοὺς συγχρόνους του νὰ θυμηθοῦν ἢ νὰ προφέρουν τὸ ὄνομα Θεοτοκόπουλος, ἐνῶ ὅλοι γνωρίζανε τὸ παρατσούκλι του: *il Greco*. Μὲ τοῦτο πῆγε στὴν Ἰσπανία. Ἄν, ὅπως ὑποθέσανε μερικοὶ, τὸ εἶχεν ἀποχτήσει ἀργότερα, μετὰ τὴν ἐγκαταστασὴ του ἐκεῖ, θὰ εἶχε πάρει τὴν Ἰσπανικὴ μορφή: *El Griego* (Ἐλ Γκριέγο).

5. Ἡ μνεῖα τοῦ δικηγόρου Λαντσελότι, σὰν κοινὰ γνωστοῦ Ρωμαίου, μᾶς φέρνει ἀμέσως στὴ σκέψη τὸν Ὀράτιο Λαντσελότι, ποὺ ὑπηρετοῦσε τὰ ἴδια χρόνια σὰν *auditore* στὴ Ρόμα, τὸ δικαστήριον τοῦ Βατικανοῦ, καὶ ποὺ ὀρίσθηκεν ἀπὸ τὸν βιβλιοθηκᾶριο τῶν Φαρνέζε Φούλβιο Ὀρσίνι ὄχι μόνο ἐχτελεστής τῆς διαθήκης του, τὴν 31 Ἰανουαρίου 1600, ἀλλὰ καὶ κληρονόμος τῶν ἑλληνικῶν του βιβλίων. Ὅπως καὶ ὁ Ὀρσίνι, εἶχεν ἀποχτήσει κι ὁ Λαντσελότι τουλάχιστο ἓνα πίνακα τοῦ Θεοτοκόπουλου. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ τὸν προσθέσουμε στοὺς τόσους διανοούμενους καὶ καλλιτέχνες οἰκείους τοῦ Ὀρσίνι, ποὺ χάρις στὸν Κλόβιο γινώρισεν ὁ Θεοτοκόπουλος μόλις ἔφτασε στὴ Ρώμη, καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Παλάτσο Φαρνέζε¹⁵.

Στὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν καὶ συμπληρώνουν πληροφορίες ἄλλων πηγῶν κατατάσσονται:

1. Ἡ χρονολόγησις τῆς ἀφιξῆς τοῦ Θεοτοκόπουλου στὴ Ρώμη κάτω ἀπὸ τὸ ποντιφικᾶτο τοῦ Πίου Ε' (1566 - 1572)* ὁ Κλόβιο μᾶς φέρνει πλησιέστερα καὶ ἀσφαλέστερα ἀκόμα στὸ 1570.

2. Ἡ πολὺ στενὴ σχέση τῆς ἐργασίας τοῦ καλλιτέχνη μὲ τὸ ἔργο τοῦ Τιτσιάνο—ὁ Κλόβιο τὸν λέει «μαθητὴ» τοῦ μεγάλου Βενετσιάνου.

Ἡ μεγάλη φήμη ποὺ εἶχεν ἀποχτήσει, νέος καὶ ξένος, μαρτυρεῖ πόσο ἀναπτυγμένη ἦταν κιόλας ἡ ποιότητα τοῦ ἔργου του. Ὁ Κλόβιο τὸν θεωρεῖ «*raro nella pittura*—σπάνιον στὴ ζωγραφικὴ» καὶ ἀναφέρει μιὰν αὐτοπροσωπογραφία του ποὺ «ἔχει καταπλήξει ὅλους αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους τῆς Ρώμης».

Τὴν ἐκδοχὴ ποὺ δίνει ὁ Μαντσίνι τῆς ἐκτόπισις τοῦ Θεοτοκόπου-

λου ἀπὸ τὴν αὐτὴ τοῦ Φίλιππου Β΄ δὲ μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε οὔτε σωστὴ οὔτε καινούργιο στοιχείο γιατί εἴμαστε σήμερα σὲ θέση, ἀπὸ ἰσπανικὲς πηγές, νὰ συναγάγουμε μὲ περσότερη ἀκρίβεια καὶ τοὺς λόγους καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἀπομάκρυνσῆς του ἀπὸ τὸ Ἑσκαοριάλ, πού δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1582¹⁸, ἐνῶ ὁ Πιλεγκρίνο γιὰ Μπολόνια καὶ ὁ Φεντερίγκο Τσοῦκαρο ἔφτασαν γιὰ νὰ ἐργαστοῦν ἐκεῖ, κατὰ πρόσκληση τοῦ βασιλιᾶ, τὸ 1585. Εἶναι φυσικὸ στὸ σημεῖο τοῦτο ὁ Μαντσίνι νὰ στερεῖται πληροφορίες τόσο ἀσφαλεῖς ὅσο μποροῦσε ν' ἀρυσθεῖ ἐπὶ τόπου γιὰ γεγονότα πού συνέβησαν στὴν πόλη ὅπου ζοῦσε, καὶ ὅπου θὰ εἶχε πολλὰ καὶ ἔγκυρες πηγές.

Ποῖα ὅμως εἰδικότερα ἦταν ἡ πηγὴ του γιὰ τὸν Θεοτοκόπουλο; Ὁ Λόνγκι¹⁷ ρίχνει τὴν δευτερευομένη ἰδέα πὼς μπορεῖ νὰ ἦταν ὁ Μπονάστρι. Τὴ δέχομαι ἀδίσταχτα. Καταχόμενος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Σιένας¹⁹ δὲ θὰ γνωρίζονταν μὲ τὸν πατριώτη του γιαντρός; Ζωγράφος μὲ κάποιον ὄνομα στὴ Σιένα δὲ θὰ ἐνδιέφερε τὸν Μαντσίνι γιὰ τὴ συλλογὴν του; Ὁ βίος του ἄλλωστε προηγεῖται στὸ χειρόγραφο ἀμέσως τοῦ βίου τοῦ Θεοτοκόπουλου. Τί φυσικότερο παρὰ νὰ μίλησεν ὁ ἀκόμα ἐπηρεασμένος¹⁹ μαθητὴς γιὰ τὸ νεαρὸ δάσκαλό του μὲ τίς τόσο «ἀλαζονικὰς» ἐκδηλώσεις καὶ τὸ μεγάλο ταλέντο, καὶ τί φυσικότερο παρὰ ν' ἀδράξει τὴν τόσο ἀσυνήθιστη αὐτὴ διήγησις ὁ συλλογέας τῶν βίων γιαντρός; Ἔτσι ἐξηγεῖται πὼς ὁ Κρητικὸς πού σπούδασε στὴ Βενετία βρῆκε τὴ θέση του ἀνάμεσα σ' ἕλες αὐτὰς τίς προσωπικότητες τῆς Σιένας. Καὶ ἀκόμα κάτι: καθὼς πέθανε τόσο νωρὶς ὁ Μπονάστρι οἱ πληροφορίες πού ἔχει ἀπ' αὐτὸν ὁ Μαντσίνι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν τὸ 1585, δηλαδὴ ἐλάχιστα χρόνια μετὰ τὴν ἀναχώρησις τοῦ Γκρέκο ἀπὸ τὴ Ρώμη. Γι' αὐτὸ εἶναι καὶ πιδὲ ἐμπεριστατωμένες, καὶ ἀποχτοῦν ἔτσι μεγαλύτερη βαρῦτητα ἀπὸ τίς πιδὲ ἀόριστα καὶ πολὺ πιδὲ συνοπτικὰ δοσμένες εἰδήσεις γιὰ τὴ μετέπειτα σταδιοδρομίαν καὶ τὸ τέλος του στὴν Ἰσπανίαν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀκόμα καὶ τ' ὄνομα τοῦ μέρους ὅπου ἀποσύρθηκε διέφυγε τὸν Μαντσίνι, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ κενὸ τοῦ χειρογράφου.

KEIMENO G. C. MANCINI²⁰

f. 186 r,v. *Di Alessandro Casolani*
 187 r,v *per la*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Γιὰ τὸν Ἀλεσσάντρο Καζολάνι

. *μὲ τὴ βοήθεια καὶ γενναιοδωρίαν τοῦ κυρίου*

- 188 r. *carita e liberalita di quel sigre venirsene a Roma a studiar le cose di Rafaello ed altri ualenthuomini, che uiueuano in quei tempi o che dipoco eran' morti, come era Federigo^(α) Muciano, Il Greco, Taddeo Zuccaro, il Sermoneta et altri. Ritornato a Siena*
- f. 209 r. *Di Lattantio Bonastri*
- 210 r,v. *da Lucignano di Valdichiana, doue nacque Lattantio*
- *d' honesti e riguardevoli parenti il nostro Lattantio sotto la disciplina di quel Greco chi operò con la maniera di Tiliano e poi mori in Spagna' fece tal progresso che fu chiamato a Siena ad operare per la confraternita di Sta Caterina*
- f. 210 v. *Di — — — — — d' comunem^{te} Il Greco*
- 211 r,v. *Sotto il Pontificato di Pio V^o di S. M. venne a Roma Il^(β) — — — che per tal rispetto comunemente era chiamato Il Greco. Questo*

ἐκείνου μπόρεσε κι ἤρθε στή Ρώμη γιά νά σπουδάσει τὰ ἔργα τοῦ Ραφαήλ κι ἄλλων ἀξιων ζωγράφων, πού ζοῦσαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἢ πού λίγον καιρό εἶχανε πεθάνει, ὅπως ἦταν ὁ Φεντερίγκο ὁ Μουτσιάνο, ὁ Γκρέκο, ὁ Ταντέο Τσοῦκαρο, ὁ Σερμονέια κι ἄλλοι. Ἄρου ἐπέστρεψε στή Σιένα

. *Γιά τόν Λατάντσιο Μπονάστρι*

. ἀπό τὸ Λουτσιανό ντὶ Βαλνικιάνο ὅπου γεννήθηκεν ὁ Λατάντσιο

ἀπὸ τίμιους καὶ ἀξιόλογους γονεῖς ὁ Λατάντσιό μας κάτω ἀπὸ τὴν πειθαρχία τοῦ Γκρέκο ἐκείνου πού ἐργάζονταν μὲ τὸν τρόπο τοῦ Τιτσιάνου κι ἔπειτα πέθανε στήν Ἰσπανία, ἔκανε τέτιες προόδους πού κλήθηκε στή Σιένα νά ἐργασεῖ γιά τὴν ἀδελρότητα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνας

Γιά τόν — — — — κοινὰ καλούμενο Ἴλ Γκρέκο

Τὸν καιρό πού ἦταν ποντίφηξ ὁ Ἁγίας Μνήμης Πίος Ε' ἤρθε στή Ρώμη ὁ — — — — πού γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὀνομάζονταν κοινὰ Ἴλ Γκρέκο. Τοῦτος ἔχοντας σπουδάσει στή Βενετία καὶ εἰδικότερα τὰ ἔργα τοῦ

α) Ὁ Μουτσιάνο λεγόταν Τζιρόλαμο, ὥστε εἴτε πρόκειται γιά πεκαρρομή, εἴτε ἐννοεῖ ὁ Μαντσίνι τὸν Φεντερίγκο Τσοῦκαρο.

β) RL, JFW: κενό. Τὸ προσθέτω ἐδῶ γιὰ τὸ ζητᾶ τὸ νόημα.

hauendo studiato in Venetia et in particolare le cose di Titiano, era uenuto a gran segno nella professione, e quel modo di operare. Onde uenutosene a Roma et in tempo che no u' erano molti Pittori (γ), e quelli di maniera non così risoluta, ne così fresca, come pareua la sua piglio grande ardire tanto piu che in alcune cose private diede sodisfatione (δ) delle quali se ne uede hoggi una appresso l' Auocato Lancellotti (ε) quale de alcuni uiene stimata di Titiano. Onde uenendo l' occasione di coprire alcune figure del Giuditio di Michelangelo, che da Pio erano state stimate indecenti per quel luogo proruppe in dire, che no (ς) si buttasse a terra tutta l' opera, l' harebbe fatta con honesta et decentia non inferior, a quella di buona dipittione. Onde prouatosi tutti i Pittori, e quelli che si dilettauo di questa professione (ζ), fu necessario andarsene in Spagna doue sotto Filippo secondo opero (η) cose di gran (θ) gusto; ma soprauenendoui Pellegrin da Bologna, Federigo

Τιτσιάνου, εἶχε φθάσει σὲ μεγάλη ὑπόληψη μέσ' στὸ ἐπάγγελμα καὶ στὸν τρόπο αὐτὸ τῆς ἐργασίας. Ἔχοντας λοιπὸν φτάσει στὴ Ρώμη, σὲ καιρὸ μάλιστα πὸν δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ πολλοὶ ζωγράφοι, καὶ ἀπ' αὐτοὺς κανεῖς πὸν νὰ ἔχει τρόπον ἴσοσ ἀποφασιστικόν, ὅσπε τόσος ζωηρὸ ὅπως φαίνονταν ὁ δικός τω ἀπόχτησε μεγάλη τόλμη, τόσο περισσότερο πὸν σὲ μερικὰ ἔργα γιὰ ἰδιώτες ἱκανοποίησε πολὺ—ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ δεῖ κανεῖς σήμερα ἓνα στυλ δικηγόρου Λαντισελότι πὸν ἀπὸ μερικὸν θεωρεῖται πὸς εἶναι τοῦ Τιτσιάνου. Ὅταν λοιπὸν παρουσιάσθηκε περίπτωσις νὰ σκεπαστοῦν μερικὲς μορφαὶ τῆς Τελευταίας Κρίσις τοῦ Μιχαηλάγγελου πὸν ἀπ' τὸν Πίο εἶχαν θεωρηθεῖ ἄσμενες γιὰ τὸν τόπο κεῖνο, ξεπήδησε καὶ εἶπε πὸς ἂν ριχνόταν κάτω ὀλόκληρο τὸ ἔργο θὰ τὸ ἔφτιανε μὲ τιμιότητα καὶ σεμνότητα καὶ ὄχι κατώτερο σ' ἐχτέλεση ζωγραφικὴ ἀπὸ κεῖνο. Ὅργισθησαν ἀπὸ τοῦτο ὅλοι οἱ ζωγράφοι καὶ ὅσοι ἀγαποῦσαν αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα, καὶ ἐποχρεώθηκε νὰ φύγει στὴν Ἰσπανία, ὅπου κάτω ἀπ' τὸν Φίλιππο Β' ἔφτιαξε ἔργα μεγάλου γούστου μὰ καθὼς καταφτάσαν ἐκεῖ ὁ Πελεγκρίν ντὰ Μπολόνια, ὁ Φεντερῶγκο Τσούκαρο καὶ μερικὸ

γ) Ἡ μόνη δυσανάγνωστη λέξις τοῦ κειμένου, μοιάζει μάλλον pittori. RL, JFW: huomini, λιγότερο ταιριαστὸ στὸ νόημα.

δ) RL: gran sodisfattione, JFW: gran sadisfattione.

ε) RL: Lancillotti, JFW: Lancilloti.

ς) RL: che se si. Τοῦτο ἀκολουθεῖ μεταφράζοντας, γιὰτὶ ξεκαθαρίζει ἐντελῶς τὸ νόημα πὸν ἐδῶ μόνον συγχέεται μὲ τὸ che no si πὸν θὰ ἴναι παραδρομή.

ζ) RL: gli fu necessario.

η) RL: molte cose.

θ) RL, JFW: di gran buon gusto.

Zuccaro et alcuni fiammenghi, che co' l' arte, e con destrezza ciuile si portauano auanti, si risolse partirsi dalla Corte, e ritirarsi — — — — doue mori molto uecchio, e quasiche suanilo nell' arte confutto cio fu huomo in uigor d' eta d' hauer luogo fra i migliori di q' secolo⁽¹⁾.

φλαμινδοὶ πού μὲ τὴν τέχνη καὶ μὲ κοινωνικὴ δεξιότητι καταφέρουσε νὰ προκόψουν, ἀποφάσισε ν' ἀναχωρήσει ἀπ' τὴν Αἴτλη καὶ ν' ἀποσυρθεῖ — — — — ὅπου πέθανε πολὺ γέροντος, καὶ σχεδὸν ἐξαιρετικῶς ἀπὸ τὴν τέχνη. Μολαταῦτα ὑπῆρξε ἀνθρώπος σιὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας του πού κατέλαβε θέση ἀνάμεσα στοὺς καλύτερους τοῦ αἰῶνα ἐκείνου.

1) RL, JFW: del suo secolo.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1) Ὑπνοσεὶ προφανῶς τὸν Βαζάρι, τοῦ ὁποῦ οἱ περίφημοι «Βίοι» εἶχανε κυκλοφορήσει κιόλας σὲ δύο ἐκδόσεις (1550, 1568).

2) Biblioteca Nazionale Centrale, Cod. Palat. 597.

3) Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. it. 5571.

4) Denis Mahon «Studies in Seicento Art and Theory» Λονδίνο 1947. Ἀπὸ τὸ οἶκτο παράρτημα τῆς ἐμπεριστατωμένης τούτης μελέτης ἀρύσθηκα πολὺς ἀπὸ τίς πληροφορίες πού ἀκολουθοῦν γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Μανταίνι.

5) Harleian Ms. 1672 (92. B. 24).

6) R. Longhi «Il Soggiorno Romano del Greco», L' Arte, 1914, σελ. 301 - 303.

7) Cod. Vatic. Barb. lat. 4315.

8) J. F. Willumsen «La jeunesse du peintre El Greco», Παρίσι 1927, σελ. 423 - 24.

9) Σημειῶν κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο ἐκείνες μόνο πού παρέχουν κάποια οὐσιώση συμπλήρωση ἢ ἀλλαγὴ νοήματος, παραλείποντας τίς καθαρά ὀρθογραφικὲς ἢ συνταχτικὲς καὶ τίς προφανεῖς ἀδελφείες καὶ παραβρομέες ἀντιγραφῆς καὶ τυπογραφῶν (ἀφοῦ τὰ χφ. Μαρκιανῆς καὶ Βατικανοῦ δὲν ἠμπόρεσα νὰ τὰ μελετήσω προσωπικῶς).

10) Πρωτοδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν A. Ronchini τὸ 1865. Ἀρκετὰ ἀργότερα ταυτίστηκε ὁ «giovane candiotto» μὲ τὸν Γκρέκο.

11) Alessandro di Agostino Casolani 1552 - 1606.

12) Girolamo Muziano 1528 - 1592.

13) Taddeo Zuccaro 1529 - 1566, μεγαλύτερος ἀδελφὸς τοῦ Federigo πού πῆγε στὴν Ἰσπανία.

14) Girolamo Sicciantone, il Sermoneta 1521 — περίπου 1580. Κι οἱ τρεῖς ζωγράφοι ἐργάστηκαν κυρίως στὴ Ρώμη, κι εἶναι ἀπ' τοὺς φορεῖς τοῦ Μαντινισμοῦ.

15) Γιὰ τὸν Φούβλιο Ὀρσίνι, τίς συλλογὲς καὶ τὴ διαθήκη του, καθὼς καὶ τὸν κύκλο του, βλέπε: P. de Nolhac «Les collections de Fulvio Orsini» Gazette des Beaux Arts, 1884, σελ. 427-436, A. L. Mayer «Fulvio Orsini»

ein Goenner des jungen Greco», Zeitschrift für Bildende Kunst, 1921, σελ. 118 - 120, καὶ A. Vegue y Goldoni «Entorno a la Figura, del Greco» Arte Español, 1926, σελ. 70 - 79.

¹⁶⁾ Δὲς καὶ A. Γ. Εὐδη «Ὁ Θεοτοκόπουλος στὴν Αὐλὴ τοῦ Φίλιππου Β'» «Κρητικά Χρονικά, Β', 1948, σελ. 195 - 202.

¹⁷⁾ Ὁ. π.

¹⁸⁾ Lattantio Bonastri (Buonastri) γεννήθηκε στὸ Lucignano τῆς ἐπαρχίας Σιένας γύρω στὸ 1548. Σκοτώθηκε, πέφτοντας ἀπὸ σκαλωσιὰ καθὼς ζωγράφιζε γύρω στὰ 1582 - 85. Κυριότερη, ἂν ὄχι μόνη πηγὴ γιὰ τὴ ζωὴ του εἶναι ὁ Μαντσίνι.

¹⁹⁾ Τὸ ἔργο ἀκριβῶς πὺρ περιγράφει μὲ λεπτομέρεια ὁ Μαντσίνι σώζεται καὶ σήμερα. Παρασταίνει ἓνα θαῦμα τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνας τῆς Σιένας καὶ φανερῶνει καθαρὰ ἐπήρεια τοῦ Θεοτοκόπουλου. Κι ἄλλα ἀκόμα ἀργότερα, δείχνουν, ἀπὸ φωτογραφίες τους τουλάχιστο, πὼς ἡ ἀνάμνηση τοῦ Κρητικοῦ δὲν εἶχε σβύσει.

²⁰⁾ Παραθέτω στὴ σειρὰ τοῦ χειρογράφου πρῶτα τ' ἀποσπάσματα πὺρ ἐνδιαφέρουν ἀπ' τοὺς βίους τοῦ Καζολάνι καὶ τοῦ Μπονάστρι, σημειώνοντας στὸ περιθώριο τὰ σχετικὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου, τοῦ ὁποῦ διατηρῶ ὀρθογραφία καὶ στίξη, καὶ ἰδίως τὴ γραφὴ τοῦ ν διὰ τοῦ ι. Στὸ βίο τοῦ Θεοτοκόπουλου σημειώνω μὲ διακεκομμένες παύλες τὰ τρία κενὰ τοῦ χειρογράφου, ἀφισμένα προφανῶς γιὰ μεταγενέστερη συμπλήρωση πὺρ δὲν ἐγινε ποτέ. Στις παραλλαγές πὺρ σημειώνω μὲ μικρὰ γράμματα RL σημαίνει δημοσίευση χφ. Μαρκιανῆς ἀπὸ Longhi καὶ JFW δημοσίευση χφ. Βατικανοῦ ἀπὸ Willumsen.

A. Γ. ΕΥΔΗΣ